

על 'מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד'

(דב רפל (עורך), הוצאת טורו קולג', ירושלים תשנ"ו, 367 עמ')

בדורות האחרונים עברו כמה וכמה גלים ומשברים על האמונה בישראל. גלים אלה, בעיקרם, היו גלים רוחניים שאיימו להטביע את שומרי המסורת בים הסוער של מה שדימה להיות אבן היסוד של הכפירה. ניתן להתוות קו מאפיין של התוצאות וההתמודדויות עם גלים אלה. בראשונה הן גרמו לשתי תוצאות: מצד אחד הן הפילו חללים רבים מבין שלומי אמוני ישראל ותרמו תרומה של ממש לתהליך החילון שעבר על עם ישראל. מן העבר השני הן גרמו להגבהת החומות ולסגירות רבה יותר מפני כל מה שצמח מחוץ לכותלי בית המדרש. הדוגמות לכך הן רבות: כזו הייתה ההשכלה, הן ההיסטורית והן המדעית, הציונות, שאלת ארץ ישראל, הקיום בעולם מודרני, ועוד ועוד. לא מעט אנשים עזבו את שמירת התורה משום שלא יכלו ליישב בין הגאולוגיה ובין גיל העולם כפי שנראה שהוא כתוב בתורה, בין הציונות לבין הישארותם דתיים, בין עולמם הרוחני הכלל אנושי לבין סגולת האומה וייחודה, בין תיאוריות מדיניות מודרניות לבין האמונה בביאת המשיח וכדומה. מנגד, היו קבוצות רבות שאטמו את אוזניהן ממפגש עם כל החידושים שנתחדשו בעולם, וכגודל הגלים שתקפום כן עובי המחסומים שהציבו בפני מגע עם העולם.

אולם, בכל הסוגיות האלה היה גם שלב נוסף: לאחר זמן, התגלה מה שנראה כבלתי אפשרי. מתוך ההרס הגדול, מחד גיסא, והחומות הבצורות, מאידך גיסא, עלתה וצמחה תפישה רוחנית שעיקרה היה הוצאת יקר מזולל. התקיים בכנסת ישראל הפסוק "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול". סוגיות שנראו בתחילה כמחייבות הכרעה בין שתי תפישות מנוגדות נהפכו לתהליך של הפריה הדדית. מה שנראה כמאיים על האמונה נהפך להיות אחד מבסיסי היסודיים. בתוך שלומי אמוני ישראל צמחו ועלו יהודים יראי שמיים ששייכים לכל העולמות: שהם שומרי מצוות קפדניים, ופתוחים לתרבות העולם; שיודעים את ספר בראשית על בוריו, וההכרעות המדעיות בדבר גיל העולם אינן זרות להם; שהם מאמינים בביאת המשיח, ושייכים לתנועה הציונית ללא סתירה פנימית. ולא זו בלבד, אלא שדווקא עובדת היותם

שייכים לכלל העולמות מעשירה את ידיעתם התורנית ואת זיקתם לריבוננו של עולם.

אחת הסוגיות הקשורות למבנה זה היא לימוד התנ"ך. ראשוני המשכילים ראו בשיבה אל התנ"ך ביטוי של מרד באמונה ה'פולחנית', כלשונם. בתנ"ך הם יכלו לראות את עולם הטבע מול עולם הגלות הגיטואי, את הזיקה לערכי מוסר כנגד 'פולחן הקרבנות', את מוסר הנביאים בניגוד מוחלט להלכה היהודית, את הגבורה והעוז בניגוד לפחדנות הגלותית ועוד ועוד. כיוון שכך, גם לימוד התנ"ך הביא לאותן שתי תוצאות שהזכרנו בראש דברינו: מחד גיסא לעזיבת שמירת תורה ומצוות ולבקשת התחברות אל מוסר הנביאים ה'אנטי פולחני', ומאידך גיסא להגבהת חומות הלימוד בחוגי הישיבות ולנטישה מוחלטת של לימוד התנ"ך לעצמו. עד היום, רוב הישיבות השייכות לעולם ה'חרדי' לא רק שאינן מקיימות שיעורי תנ"ך כחלק מסדר הלימוד הישיבתי, אלא שספרי תנ"ך כמעט ואינם נמצאים בבית המדרש. לא מהתנ"ך הם שואבים את תפישת עולמם הרוחנית ואת הדרכת ה'.

אולם גם כאן, השלב הבא היה בלתי נמנע ומעשיר. לימוד התנ"ך נהפך אצל חלק משלומי אמוני ישראל לאחד היסודות הגדולים של לימוד תורה, והוא אוצר בתוכו עושר רוחני עצום, הבנה פנימית, התקשרות לדבר ה', הבנת מהלך הופעת שכינה באומה, וטהרה מוסרית המופיעה בתוך כתבי הקודש. לימוד התנ"ך היום הנו חלק בלתי נפרד מתלמוד תורה ומעיצוב דרכם הרוחנית של תלמידי החכמים ושל הציבור הרחב.

לתהליך זה, כמו גם לתהליכים אחרים שהזכרנו, היו 'מבשרים' ראשונים. אלה השתייכו לשני העולמות: לעולם המשכיות המסורת בישראל, מחד גיסא, ולפתיחות המתחדשת, מאידך גיסא. היו בהם אנשי חינוך מובהקים, שביקשו לא רק את מגדל השן הלימודי לעצמו, אלא את הטמעת החינוך הדתי בנשמות תלמידיהם. מבשרים אלה לא באו להקים במה זרה המרחיקה את עם ישראל מן המקום אשר יבחר ומאלוהיו, אלא הרחיבו את נקודת הקודש לתחומים רבים, ושבנו אל הופעת לימוד התורה במילואה.

לדור של מבשרים אלה שייך גם הפרופסור משה ארנד, שבימים אלה הגיע לשיבה ולכבודו יצא ספר זה שאנו באים לסקור כאן, 'מחקרים במקרא ובחינוך - מוגשים לפרופ' משה ארנד'. המעיין בתחילתו של ספר זה, הן בביוגרפיה האישית ובבני הדרך של בעל השמחה והן בביבליוגרפיה של מאמריו המרובים, ילמד על החיבור שבין לימוד אקדמי ובין חינוך, יראת שמיים ומחקר מדעי-תורני. כל אלה הם מן המסדים הגדולים של החינוך הדתי-הציוני במדינת ישראל.

סקירת קובץ מאמרים זה היא מהעבודות הקשות שבביקורת, שכן למאמרים בקובץ אין מכנה משותף מלבד העובדה שהם נכתבו לכבודו של בעל השמחה, ועל כן, קשה למתוח קו ולאפיין ספר זה. נראה שגם תפקידה של ביקורת זו איננו לנסות ולציין מאמר זה או אחר מבין המאמרים המרובים שבו, אלא לנסות וללמוד מתוך אוסף המחקרים על חלק ממטרות המחקר והלימוד התנכ"י של היום. אנו נקבץ מאמרים שנכתבו בספר זה לקבוצות, ומתוך כך יוכל הקורא ללמוד מהם הרבה על חלק מהענפים הלימודיים הקיימים היום בתחום פשוטו של מקרא. מטבע הדברים נעסוק רק בחלק העוסק במקרא ובפרשנותו ואת החלק העוסק בענייני חינוך והוראה נותיר לבימה אחרת.

אולם קודם גישתנו לנושאי המאמרים אנו מבקשים להעיר הערה אחת על הכותבים. לקובץ זה התקבצו, כראוי, ראשי העוסקים במקרא ובפרשנותו ובכיריו, המברכים בתורה תחילה. על רקע זה בולט מאוד חסרונם של בכירי הרבנים (מלבד הרב מ' ברויאר) אשר הגיעו להישגים משמעותיים בלימוד המקרא ובמחקרו, ודבריהם ראויים להיכלל בקבצים מעין אלה, לכבודה של תורה, לכבודו של בעל השמחה ולכבודם שלהם.

ניתן לקבץ את תחומי המאמרים שבקובץ ואת חידושיהם המרכזיים לחמש קבוצות, ועצם קיבוץ זה מלמד על העולמות המתחדשים בתחום המחקר המקראי:

1. לימוד תורה מתוך בקשת הפרשנות הפנים-מקראית

עד שאנו באים לחפש את דרכי פרשנות התורה מתוך הפרשנים, נתחדשה בדורות האחרונים בקשת פרשנות המקרא מתוך עצמו. דבר זה נעשה הן בדרכה של הפרשנות מבית מדרשה של 'הקריאה הצמודה' והן בבקשת המקבילות המקראיות העוסקות בפרשיות אחרות במקרא. מאמרו של מאיר וייס 'תהילים ו' מלמד על דרכה של הקריאה הצמודה בלימוד הפרק ועל שלושת שלביה: הקריאה הצמודה והפרטנית של פסוקי המזמור, בקשת המבנה הכולל של המזמור ועניין המזמור, שהוא "..." בתארו את מצבו הגופני והנפשי הוא (=בעל המזמור) מבקש מן ה' שיפסיק יחס זה למען חסדו. ואז מן המצוקה והפחד מתפרצת לפתע פתאום האמונה כי ה' אכן נעתר לו".

גם מאמרו של משה שרון, 'ויפגע במקום וילן שם... - למשמעות המילה "מקום" במקרא' בנוי על בקשת הקריאה המדויקת של הוראת הביטוי 'מקום', ומסקנתו היא ש"המילה 'מקום' היא מונח עתיק לציון מקום של קדושה. במקרא המונח הזה ממלא תפקיד מרכזי כדי לתאר מקומות הקשורים בהימצאותה של אלוהות, גם בקרב ישראל גם בקרב הגויים".

מנגד, מאמרו של עמוס חכם, 'נבואת האבות לאור דברי המקרא', מבקש לעמוד על "בחינות אחדות בתופעות הנבואה שבמקרא, ובעיקר באופיה של הנבואה המיוחסת לאבות, אברהם יצחק ויעקב, כפי העולה מתוך דברי הכתובים עצמם, בלי להזדקק לשיטות תיאולוגיות-פילוסופיות, או לתפיסה פונדמנטליסטית של עיקרי האמונה". זהו מאמר הבנוי על עקרון המקרא המפרש את עצמו, ודרך לימוד זו מציבה אתגר של ממש ללימוד פרשיות המקרא במקומות נוספים.

2. שימוש במקורות פרשניים חדשים שלא נכתבו לכתחילה כפרשנות תנ"ך

אחד מתחומי הפרשנות הוא השימוש במקורות שלא נכתבו כפרשנות מקרא, אולם ניתן ללמוד מהם על התפישה המקראית של מחבריהם. מאמרה של שולמית אליצור, 'הסיפור המקראי בפיוט - עיונים במעשה יוסף ואחיו', מלמד על דרכם של פייטנים שונים בלימוד סיפור מכירת יוסף. אחד משיאי המאמר הוא הניסיון לעמוד על מגמותיו של יוסף בהחבאת הכסף באמתחת האחים, מתוך דברי פיוטו של רבי שמעון הכהן בירבי מגס. הכותבת מסיקה מדברי הפייטן כי "אלמלא עשה זאת [יוסף], יכלו האחים להאמין שבנימין אכן גנב את הגביע. במקרה זה לא יכול היה יוסף לדרוש מיהודה או מאחד מן האחים להציע את עצמו לעבד במקום בנימין". על חשיבות הדברים יעיד הפולמוס הגדול בין ר"י בן נון לר"י מדין בדבר מגמותיו של יוסף בהתנהגותו כלפי אחיו.¹ הפיוט כמקור לפרשנות התורה מהווה עולם מלא שטרם נוצל דיו.

להבדיל, מאמרו של הראל פיש, "'חסר משוגעים אני?' - הערה על דוד, אודיסאוס והמלט' דן בטעונו העקרוני "שלכל הסיפורים העממיים אותם מרכיבי יסוד, אותו מבנה, וכי לנפשות הפועלות ניתנים שוב ושוב אותם תפקידים... ואין להוציא מהכלל הזה אפילו את הסיפור האמתי, גם הפעילות ההיסטוריוגרפית נזקקת לאותם חוקים אימננטיים, שכן המיתוס, כמו השפה עצמה, הוא חלק בלתי נפרד של החשיבה האנושית". מחבר המאמר חולק על תזה זו וטוען כי "הטקסט גם משמיע דבר. הוא מדבר אלינו בבדידותו ובחד פעמיותו... הטקסט דורש מאתנו מאמץ הרמנויטי שמטרתו לגלות לא רק את מבנהו, אלא גם את משמעותו, לא רק את האיך אלא גם את המה שבו". בכך נפרש בפני הקורא דיון נרחב במגבלות ההקבלה, שהיא אחד מכלי הפרשנות הנפוצים. עקרון 'חד פעמיות הטקסט' נהפך לאחד מעקרונות ההיקש שבין מקור למשנהו.

1. ראה: י' בן נון, 'הפילוג והאחדות: כפל הטעות והלם הגילוי; מפני מה לא שלח יוסף (שליח) לאביו', מגדים א, ניסן תשמ"ו, עמ' 20-31; מ' מדין, 'במקום שבעלי תשובה עומדים (פרשת יוסף ואחיו)', מגדים ב, מרחשוון תשמ"ז, עמ' 54-78; י' בן נון, 'תגובה למאמרו של הר"י מדין בעניין פרשת יוסף ואחיו', מגדים ב, מרחשוון תשמ"ז, עמ' 109-110.

שלום רוזנברג ממשיך בקובץ זה את תפישתו העקרונית ביחס ל'מורה הנבוכים'. עמדתו היא שספר מורה הנבוכים איננו שייך למעשה לקבוצה זו (של מקורות פרשניים שלא נכתבו לכתחילה כפרשנות תנ"ך), כיוון ש"ספר המורה הוא בעיקרו ספר פרשני". במאמרו 'איוב משל היה - פילוסופיה ופרשנות ספרותית', מתמקד שלום רוזנברג בהיבט הפרשני של הרמב"ם לדמותו של איוב. לדבריו, ספר מורה הנבוכים מצטרף למקורות הפרשנות של הרמב"ם למקרא, גם לדעת אלה שרואים בו ספר שבמהותו הנו ספר פילוסופי.

3. חשיפת פירושים שלא ראו עדיין אור ומציאת החידוש העקרוני בהם

מעבר לעצם החשיבות הגדולה של גאולת פירושים הנסתרים מעינינו, הרי שבחלק מהם יש חשיבות עקרונית לסוגיות המבוא לדרכי הפרשנות של התנ"ך. אהרן ארנד מביא את 'פירוש מגילת אסתר לר' שמריה בן אליה האקריטי', ומצטט קטעים ממכתב של ר' שמריה הדנים בהיקף פרשנותו, בדרכו בפרשנות וביחסו לשאלות נוסח המקרא ופשט המקרא וענייני אמונות ודעות. א' ארנד מנתח את הפירוש ואת אופיו, ובין דבריו הוא כותב: "הפרשן ר' שמריה עצמאי מאוד: אין הוא מסתמך על דברי חז"ל, אף אין ניכרת בו כל זיקה לחז"ל, ולעתים הפירוש מנוגד לדברי חז"ל". מאפיינים אלה מעידים על החשיבות הגדולה של פרשן זה, שפעל בראשית המאה ה-14 למניינם, ביחס לסוגיות שאנו דנים בהן בזמן הזה.

מזווית אחרת ניתן לראות את מאמרו של הרב ברויאר 'תפילת ברוך שאמר ומקורה בתורה' ההולך בעקבות דבריו של רד"צ הופמן ומלמד על הקשר שבין פירושי שם הוי"ה שבמקרא לבין תפילת ברוך שאמר. מבחינה זו, למרות שהמאמר בא ללמד על תפילת ברוך שאמר, נמצאנו אנו למדים על השימוש בתפילת ברוך שאמר ככלי להבנת מהותו של שם הוי"ה במקרא.

מאמר נוסף בקבוצה זו הוא מאמרו של אלעזר טויטו, 'פירושים חדשים של רשב"ם לתורה על פי כת"י וינה 23'. המאמר מלמד על שני הנוסחים של פירוש הרשב"ם, הנדפס וכתב היד, ומנסה "לשער את סיבת הבדלי הנוסח בין הפירושים שבכתה"י לבין זה שברשב"ם המודפס. בעקבות זה נעלה הרהורים על דרך מסירתם בע"פ של פירושי מקראות בימי הביניים בצרפת-אשכנז". גם מאמר זה מחדש דברים מהותיים בעצם דרכה של הפרשנות המתגלה. כותב המאמר מציין כי "ההוספות (= שבנוסח כתה"י על הנוסח המודפס) נוגעות כולן לספר בראשית בלבד" וכן ש"ההוספות מביאות כמעט כולן פירושים פשטיים בלבד, ונראה שיש קשר בין שתי העובדות האלה: ההוספות שייכות לספר בראשית, היינו לחלק הסיפורי של התורה, שכן רק בו נטלו מפרשי צרפת לעצמם חירות לפרש בניגוד למדרשי חז"ל".

מאמר שלישי בתחום זה הנו מאמרו של שמעון שטובר 'פירוש שמואל לרב יצחק ב"ר שמואל הספרדי - בין מזרח למערב'. כותרת המאמר מלמדת על תוכנו הכפול: הן הצגת הפירוש עצמו והן ניתוח הייחודיות שבו, וכדברי המחבר על הפירוש ש"הנו שונה ומיוחד מרוב רובם של החיבורים הפרשניים שנכתבו בימי הביניים. כמעט היינו אומרים שיש בגישתו של פרשן זה אל המקראות נופך של מודרניות". גם כאן בולטת העובדה שהוצאתם לאור של פירושים חדשים וניתוחם תורמת לא רק למאגר הרחב של הפרשנות אלא גם לעומקה של הבנת המקראות.

4. מיצוי דרכם הפרשנית של פרשנים שונים

חלק גדול ממפרישי המקרא עסקו בפירוש פסוקים ולא בהקדמות ומבואות על דרכם הפרשנית ועל מטרתם. כתיבה זו מציבה בפני הלומד את האתגר להגדיר מהן נקודות ההנחה ומהן המגמות של הפרשנות. העניין הגדול ביותר הוא, כמובן, בתחומים התאולוגיים. מאמרו של אברהם גרוסמן, 'פירוש רש"י לתהילים והפולמוס היהודי הנוצרי' עוסק בעיקר "בדיון בפירושים של כתובים סתמיים בתהילים שאותם פירש רש"י כנגד העולם הנוצרי, אף שאין לכך אחיזה של ממש בכתובים (וזאת כיוון שהדיון במקומות המפורשים נעשה כבר בעבר), ובהעלאת נימוקים משוערים ליחס הקשה אל הנצרות, שבא לידי ביטוי מודגש בפירושו של רש"י לתהילים, יותר מאשר לכל ספר אחר שבמקרא".

גם מאמרו של אוריאל סימון, 'שני עקרונות-יסוד של פירוש התורה לראב"ע: "בעבותות הדקדוק נקשר ובעיני הדעת יכשר"' עוסק ב"שני המאפיינים העיקריים של פרשנות הפשט של הראב"ע - היותה פילולוגית מכאן וראציולנית מכאן". המאמר מדגים בשתי דוגמות ייצוגיות את הדרך המבקשת לעמוד בשני הקריטריונים האלה. גם בכך ישנה תרומה של ממש לדיון בשאלת פרשנות פשוטו של מקרא.

מעבר למיצוי דרכם הפרשנית של פרשנים בודדים יש חשיבות במיצוי המשקל הפרשני של תקופות. עמוס פריש, במאמרו 'הערכה מחודשת של פרשנות המקרא היהודית במאות הט"ז-ה"ט', עומד על החלל המצוי אצל כותבי תולדות הפירוש בהתייחסותם למאות אלה. מסקנתו היא כי "הפרשנות במאות הט"ז-ה"ט היא חוליה ברצף הפרשנות, והתעלמות ממנה יוצרת נתק בשלשלת הפרשנות". אלא שלצורך קביעה זו נזקק המחבר לקביעת קריטריונים לחשיבותם של פירושים, ולדבריו "אין לראות בפשט את הקריטריון הבלעדי להערכת טיבו של פרשן, ויש מקום לכמה וכמה שיקולים נוספים". כמו כן נזקק הכותב למיצוי דרכם של הפרשנים עצמם. בכך הופך המאמר מסקירה היסטורית גרידא לבעל טיעון עקרוני.

5. היקש הדדי מלימוד תנ"ך לתחומים אחרים

תחת כותרת זו כלולים מאמרים אשר עוסקים ביחסים ההדדיים שבין תחומי לימוד שונים. אהרן מירסקי, במאמרו 'מידה ומשקל בשירת האזינו' מנתח את משקל השירה תוך השוואתו למשקלי שירת ימי הביניים ומסיק מסקנה רבת משמעות: "דיבור השיר מהלך ככל אשר יהיה שם הרוח ללכת בו, כן טבע השירה העברית בכל קצב שהיא קוצבת ובכל מידה ופלט משקל שהיא שוקלת", ודברים אלה משמעותיים ביותר בדיון על היחס שבין ערך מבנה השיר ומשקלו ובין המשקולות שהוא שם על מחברו הנאלץ להיצמד אל גדר חיצונית לתוכן.

מנחם צבי קדרי, במאמרו 'צירוף לשון "מקרא"' בעברית של ימינו' עוסק בגלגוליו של הביטוי 'מקרב לב' ומפלט דרך לימודית של הוראת ביטוי המורכב מצירופי לשון.

* * *

מכל אלה נמצאנו למדים שספר זה, לכבודו של פרופסור ארנד, מכיל בתוכו תמונה של חלק משמעותי מדרכי הלימוד של המקרא בדורנו. פְּרוּשִׁים בו חידושי תורה רבים, הן בתחומים הספציפיים של הדוגמות והפירושים שנדונו במאמרים שבו והן בדרכי הלימוד ובנקודות ההנחה המצויות בבסיסן.